

Kritische bibliografie

DUITS IDEALISME MET EEN OBSCEEN SUPPLEMENT

Frank Vande Veire, *Tussen blinde fascinatie en vrijheid. Het mensbeeld van Slavoj Žižek*, Nijmegen, Vantilt, 2015, 256 blz., ISBN 9789460042157, 24.50 €

In boekhandel *De Groene Waterman* verwoordde Frank Vande Veire zijn ergernis over de labels die men steeds weer kleeft op Slavoj Žižek, de filosoof over wie hij in 2013 zijn doctoraat geschreven had en thans, op 4 juni 2015, zijn boek presenteerde¹. ‘Žižek denkt zoals Messi voetbalt’, titelde *Trouw* ter gelegenheid van Žižeks lezing in Westerkerk, Amsterdam. ‘Academische rockster’, ‘de man die sneller denkt dan zijn schaduw’, ‘de gevaarlijkste filosoof in het Westen’, ‘a one-man heavy industry of cultural criticism’, ‘de Elvis van de cultuurtheorie’, noem maar op. Dergelijke epitheta werken als een soort bezweringsformules die verbergen dat Žižek een serieuze denker is. Maar stoort Slavoj Žižek zelf zich daaraan? Hij speelt, geniet en probeert. Wellicht is het spektakel een soort ‘obsceen supplement’ van zijn systematische denken. ‘De fascinatie die Žižek uitoefent, overigens niet zelden gemengd met een vage afkeer of irritatie, komt niet alleen doordat hij in zijn duiding van maatschappelijke fenomenen het genot theoretisch weet te duiden, maar ook doordat dit genot in zijn betoog lijkt vrij te komen, alsof hij de *verantwoordelijkheid neemt* voor een genot dat doorgaans heimelijk, verzwegen of verdrongen, wordt genoten’, aldus de *Inleiding* van *Tussen blinde fascinatie en vrijheid. Het mensbeeld van Slavoj Žižek* (11).

Vande Veire onderzoekt wat hijzelf de ‘filosofische grondslag van Žižeks kritische theorie van de ideologie’ noemt (16). Elke kritiek op een bepaalde ideologie vooronderstelt immers een algemene ideologietheorie. Haar vraag luidt hoe een ideologie überhaupt greep kan krijgen op (moderne) subjecten. Hoe komt het dat mensen instemmen met (Gramsci), zich laten interpellieren door een ideologie (Althusser)? De auteur zoekt een antwoord in de psychische structuur van het subject. Er moet een mechanisme in het subject werkzaam zijn waardoor het ontvankelijk is voor ideologische onderwerping (assujettissement). Wat maakt de mens tot een ideologisch dier? Het boek zoekt de mogelijkheden voorwaarde voor de ideologie in een ontologie van het subject, zijnde een confrontatie van het Duitse idealisme en de psychoanalyse.

In het eerste hoofdstuk kijkt Žižek door de ogen van Jacques Lacan (de psychoanalytische visie op het subject van de betekenaar) naar Immanuel Kant (de

leer van transcendentale apperceptie). Kant poneert het denkende Ik, dat alle voorstellingen noodzakelijk begeleidt, als in zichzelf verdeeld en gedecentreerd. Het kantiaanse subject is, omdat het geen op zichzelf bestaand ding is, alleen mogelijk en denkbaar als onbereikbaar voor zichzelf. Dergelijk gebrek aan substantiële verankering is de grondvoorwaarde voor subjectiviteit². Lacan interpreteert Kants inzicht als volgt: het subject constitueert zich via de principieel falende identificatie met een betekenaar. Het is de leegte onder die betekenaar, maar die leegte wordt tegelijk steeds fantasmatisch gevuld. Het Ik is een metafysische fictie of een imaginaire constructie, maar die fictie-constructie heeft reële effecten. De transcendentale schijn of Schwärmerei, die volgens Kant een natuurlijke en onvermijdelijke illusie is, keert terug in het fantasma bij Lacan. Het subject dat verdwijnt onder de betekenaar, kent zichzelf onbewust een positieve objectiviteit toe³. Žižek noemt deze fantasie de wezenskern van het subject. ‘Het fantasma is het psychoanalytische analogon van Kants transcendentale schijn.’ (97)

Terwijl Kant de universele a-priori mogelijkheidsvoorwaarden van subjectiviteit analyseert, inaugureert hij volgens Žižek bepaaldelijk de moderne subjectiviteit. Het substantiële subject is een leegte, d.w.z. hetgeen ontbreekt in keten van betekenaars. Het is een actieve leegte, d.w.z. het komt tot stand door een daad van abstrahering. Hier ligt de link met de moderniteit. De rijkdom aan betekenissen van de culturele traditie (de Hegeliaanse zedelijkheid) doet zich niet langer voor als iets waarin het subject is opgenomen, maar als iets wat het subject is en tegelijk niet is⁴. Elke positieve identiteit die het subject krijgt toegewezen, is meteen niet het subject ‘zelf’. Elke identiteit wordt ervaren als onstabiel en vervangbaar.

De filosoof uit Koningsbergen figureert bij Žižek als de inaugurator van de moderniteit. In *Kritiek van de zuivere rede* problematiseert Kant het zelfbewustzijn. In *Kritiek van de praktische rede* thematiseert hij eveneens op een nieuwe, moderne manier de verhouding van het subject tot de morele Wet. Daarover gaat het tweede hoofdstuk van *Tussen blinde fascinatie en vrijheid*.

De ethiek is bij Kant gestoeld op een soort tegennatuurlijke ontregeling. Het morele subject kan autonome wetgever zijn omdat het niet gedetermineerd is door zijn geluksdrang. Het subject wordt voorondersteld te hebben gebroken met de natuurlijke wereld, waarin elkeen spontaan nastreeft wat goed lijkt voor zichzelf. Žižek interpreteert die ontregeling verrassend als een zaak van het verlangen. Kants kritiek van de praktische rede vindt aldus haar waarheid in Lacans analyse van het verlangen. Het subject handelt louter uit plicht, uit ontzag voor de categorische imperatief, m.a.w. het verzaakt aan alle objecten die hem geluk kunnen verschaffen. Daardoor raakt het subject onbewust gefascineerd door het ene, terugwijkende object dat elk verlangen naar objecten kleurt. Dit niet-zintuiglijke object (het object a) verschaft een buitensporig genot (jouissance) voorbij elke ‘normale’ lust. Door te verzaken aan het als pathologisch beschouwde

Goede raakt het morele subject in de ban van een restant, namelijk een fantasmatisch surplusobject (a) dat een surplusgenot verschaft. Dit bijzondere genotsobject bevekt de zuivere vorm van de Wet, terwijl het op paradoxale wijze de Wet onbewust ondersteunt. Het verzaken aan lust gaat gepaard zowel met onlust als met een excessief genot. Voorop staat de belangeloze eerbied voor de Wet, op de achtergrond echter speelt het Goede waaraan verzaakt werd, mee als het 'obscene supplement' van de onderwerping. Een rest van duister genot maakt structureel deel uit van de categorische imperatief. Žižek verbindt ten slotte dit genot met het Über-Ich, dat Freud 'hardvochtig, wreed en onverbiddelijk' noemde. Doordat de eerbied voor de Wet samengaat met genot, krijgt die Wet een pijnlijke onverbiddelijkheid. Het Boven-Ik is de instantie in mijzelf die mij onvoorwaardelijk verplicht tot verzaken aan mijn pathologische neigingen, maar op een vreesaanjagende wijze, als een duister geweld dat verplicht zonder reden. In de onbepaalde eis tot universaliseerbaarheid speelt dit kwaadwillige Boven-Ik mee. De ex-tieme meester dwingt het subject om te genieten van een al even onbepaalde schuld.

De paradoxale structuur van de morele Wet herhaalt zich in de verhouding van het subject tot de externe Wet. Het gaat dan om het geheel van wetten, regels en gebruiken waaraan ik geacht word mij te onderwerpen. In de ervaring van de betrokkenen is die wettelijke orde nooit zonder meer afgedwongen, maar verbonden met allerlei 'spontane' opvattingen aangaande de mens en de maatschappij. Deze vormen samen een ideologie in de zin van een ideologisch narratief. Maar ideologie heeft volgens Žižek ook een diepere betekenis. Ze is het mechanisme waardoor de wet, de vertogen en verhalen, überhaupt individuen kunnen aanspreken. In dit mechanisme van interpellatie zijn steeds twee elementen in het spel: een meesterbetekenaar, die de illusie schept dat alle betekenaars een coherent en geground geheel vormen, en een 'obsceen supplement'. Subjecten kunnen normen en overtuigingen ervaren als bindend omdat deze zich centreren rond een centrale betekenaar en ondersteund worden door een genotsfantasie. De Wet bindt subjecten aan zich, wat kan omdat het officiële, geruststellende narratief dat Hij over zichzelf vertelt heimelijk wordt 'gedekt' door een van genot doordrenkte fantasie betreffende zijn gewelddadige en bijgevolg wetteloze oorsprong. De Wet oefent gezag uit omdat hij wordt ondersteund door de fantasie van zijn transgressie (156).

In het derde hoofdstuk verdiept de auteur de verhouding van het subject tot de Wet vanuit de verhouding van de vrijheid tot het kwaad. Hij vertrekt van Kants theorie van het radicale kwaad. Als Kant, aldus Žižek, zijn idee omtrent de vrije keuze voor het kwaad ten gronde doordacht, dan moest hij het diabolische kwaad wel onder ogen zien. Diabolisch: het gaat immers om de duivelse mogelijkheid om openlijk en fundamenteel de Wet af te wijzen. Het verzet wordt een doel op zichzelf, de weigering gaat desnoods in tegen het eigenbelang en de eigenliefde. Dergelijke transgressie is geen randverschijnsel, maar wordt zelf een morele

plicht⁵. Voor die uiterste consequentie deinst Kant terug. Žižek wijst evenwel op drie fragmenten waarin Kant, als het ware tegen zijn zin, die mogelijkheid wel onderkent. Hij spreekt bij voorbeeld (in *Die Religion innerhalb den Grenzen der blossen Vernunft*) over de transcendentale ‘oerkeuze’ voor de slechte gezindheid. Žižek vermeldt verder Kants harde, maar terzelfdertijd dubbelzinnige oordeel over de terechtstelling van Lodewijk XVI door de Franse revolutionairen (in *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*). Volgens Kant was dat een moord achter een wettelijk masker, maar in feite (precies daarvoor huivert Kant) ging het om een ondermijning van de wettelijke orde in naam van de wettelijkheid⁶. Ten slotte beweert Kant (in *Kritik der praktischen Vernunft*) dat de mens slechts moreel kan handelen als hij geen toegang heeft tot het hoogste Goed dat zijn uiteindelijke morele bestemming is. (De verzoening van de plicht met het geluk, en God als laatste garantie zijn louter postulaten.) Hij formuleert daarbij de vreemde gedachte dat de mens die God zou aanschouwen, uit vrees voor Gods majesteit in een automaat zou veranderen, dus ophouden een moreel wezen te zijn. Hiermee moet Kant wel toegeven dat er iets angstwekkends, volgens Žižek iets diabolisch, vastzit op het noumenale. Hij verklapt als het ware ‘het obscene geheim’ van zijn ethiek, de onbewuste, fantasmatische keerzijde van de Wet.

In de eerste drie hoofdstukken fungeerde het kantiaanse begrippenkader steeds als referentiepunt, ook waar de auteur samen met Žižek de grenzen van Kants denken aftast. In het vierde hoofdstuk verdwijnt Kant in de coulissen. Lacans theorie van de identificatie stelt nu in staat te begrijpen waarom en hoe subjecten zich aan de maatschappelijke orde niet louter uitwendig onderwerpen, maar deze ook psychisch omhelzen, zelfs op een manier die niet spoort met hun eigenbelang. Het is Žižeks verdienste te laten zien dat ideologie anders en méér is dan dwang, dwaling en bedrog.

Het uitgangspunt is de ideologietheorie van Louis Althusser (die zelf inspiratie zocht bij Lacan), met name zijn idee dat de ideologie individuen onbewust aanspreekt. De ideologie interpelleert individuen tot subjecten: ‘He, jij daar!’. Beter, de ideologie (die ingebed is in praktijken en instellingen) heeft hen ‘altijd reeds’ geïnterpelleerd tot subjecten. Daarom is de ideologie van alle tijden, ‘eeuwig, zoals het onbewuste eeuwig is’, zegt Althusser in zijn beroemde artikel *Ideologie en ideologische staatsapparaten*. Een ideologie is volgens Žižek een narratief dat de macht van de maatschappelijke orde over de individuen legitimeert. Zelfs als dit narratief zich voordoet als apolitiek, is ideologie per definitie politiek. Haar narratieve karakter is echter nog niet de ultieme reden waarom mensen instemmen met een ideologie. Ideologie spreekt ze aan waar het verhaal zijn betekenis verliest en een onbewust fantasma oproept. Het fantasma verklaart volgens Žižek waarom de ideologie de mensen kan fascineren. Žižek spreekt over het schandaal van Pascal, die zegde: ‘Kniel, bid en je zal geloven’. Het gezag is bindend niet ondanks, maar juist omdat de onderdanen zijn betekenis niet kunnen doorgronden, omdat het gezag hen aanspreekt in de vorm van een

‘dode, onbegrepen letter’ (272). Daardoor kunnen we begrijpen hoe een brutale campagne ‘I want you for the U.S. Army’, maar ook een banale reclameslogan voor Coca-Cola of Marlboro, een schijnbaar onschuldige grap of een populaire film als *Jaws* een ideologische werking hebben.

In het spoor van Lacan situeert Žižek het punt waarrond de identificatie met de ideologie gebeurt in le trait unitaire. (Freud sprak van ‘der einzige Zug’.) Žižek verwijst daarmee naar een bizarre en banale ‘trek’ in de gezagsvolle Ander. Daar situeert hij het obscene supplement van de ideologie: het punt waar een onzinnig genot in het ideologisch verhaal naar boven komt. De identificatie met het gezag gaat onbewust gepaard met een fantasmatische genotsdimensie. Dit ‘obscene supplement van de macht’ vormt het noodzakelijke element dat Žižek toevoegt aan Althussers begrip van ideologische aanspreking. ‘Het laatste steunpunt van de identificatie met een symbolisch systeem is altijd een onzinnig genot.’ (375)

In het Nawoord komt de problematiek van de moderniteit ter sprake. Waarom onderwerpen mensen zich aan het gezag? Waarom moeten zij ook in hun eigen ogen gehoorzamen? Dat is een typisch moderne vraag. Ze gaat er immers van uit dat het gezag niet meer vanzelfsprekend is: geen God, geen heilig Boek noch de Natuur geldt als grond. Het moderne politieke denken wil dan het gezag opnieuw legitimeren in een tijd waarin dat gezag fundamenteel ter discussie staat. Žižek laat zien hoe het verlies van evidente legitimiteit de moderne gezagsuitoefening ten gronde tekent. De democratie is de paradoxale poging om de falende legitimatie te maken tot uitgangspunt van de organisatie van het politieke gezag. De soevereiniteit toont haar ‘ware gelaat’, namelijk dat ze gegrond is op niets, op de vrijheid. Tegelijk is gezag enkel denkbaar als het zich soeverein poneert als altijd-reeds gelegitimeerd. Hoe kunnen wij de soevereine zelfponering begrijpen zonder terug te vallen in het monarchale paradigma (en diens abstracte negatie in de terreur)? Volgens Žižek heeft Hegel dit moderne probleem goed begrepen met zijn schijnbaar conservatieve verdediging van de erfelijke monarchie, het hoofdstuk in de Rechtsfilosofie waar Karl Marx en velen met hem zich schromelijk aan geërgerd hebben. Een koning als ‘staatshoofd’ kan de democratische poging om de plaats van de macht leeg te houden ervoor behoeden te ontaarden in het negativisme van de terreur. Het soevereine genot van de monarch is gereduceerd tot de handtekening waarmee hij aan de democratische beslissingen en bureaucratische regelgeving kracht van wet geeft. De moderne democratie heeft echter volgens Žižek de neiging om deze dimensie, dit irrationeel residu in de rationaliteit, steeds weer te miskennen. Maar niet onderkend, keert deze soevereiniteit terug in de vorm van het gevaarlijke fantasma: de Natie, het Volk.

Žižek springt graag van de hak op de tak. Hij laat een filosofische gedachte onafgewerkt liggen en verwijst naar de populaire cultuur, naar film en literatuur. Dan weer terug naar Kant en Lacan, Althusser en Rancière. Hij pent een idee neer, lijmt fragmenten aan elkaar en geeft ze uit. ‘Writing disappears’, zegt hijzelf in de

film Žižek. Zijn bewonderaars, zoals de 2500 luisteraars voor zijn lezing in Bozar op 28 november 2011, genieten volop van dit associatieve denken, zijn geestige overdrijvingen, het wisselende ritme waarbij hij dikwijls struikelt over zijn eigen zinnen, zonder te vallen evenwel. Vande Veire heeft gepoogd en slaagt erin de coherentie en systematiciteit van Žižeks inzichten te achterhalen. Hij wijst hier en daar op slordigheden bij Žižek. Hij maakt daarbij een meer dan fragmentarisch gebruik van Kants transcendentale en Hegels speculatieve denken. Hij remt en stopt af en toe voor een herhaling, een omschrijving, een samenvatting, een kritische bedenking. Zijn boek wordt daardoor zoniet gemakkelijk, alleszins meer helder en onderbouwd.

Bestaat het cliché nog dat de psychoanalyse de vrijheid ontkent? Subjecten zouden niet meer zijn dan het product van driftmatige processen. Daartegenover plaatst Vande Veire de vrijheid juist in het brandpunt van Žižeks interesse. ‘Er is in de hedendaagse filosofie misschien geen denker die Kants idee van vrijheid zo ernstig neemt als Žižek.’ (173). Het onbewuste is niet ‘een soort prereflexief, pre-ethisch, primitief substraat’. Het verlangen is reflexiviteit. Vrijheid impliceert echter geen transparantie noch absolute zelfbepaling. Nee, ze decentreert het subject van binnenuit. Die vervreemding is het fundament van de vrijheid. Doordat ik geen heer ben in mijn eigen huis wordt mijn waardigheid, morele en politieke verantwoordelijkheid niet ontmaskerd maar juist bevestigd. De auteur weet deze stelling aan de hand van Lacan te onderbouwen. Kant krijgt heel veel aandacht, veel uitvoeriger en vooral systematischer dan bij Žižek zelf, maar dat is terecht en interessant. De terloopse verwijzingen naar Hegel vragen naar meer⁷. Aarzelingen en dubbelzinnigheden bij Kant kunnen soms via Hegel overwonnen, minstens uitgeklaard worden. Ik vond het leuk dat Hegel voor een keer niet als een dode hond behandeld wordt.

Rob Devos (Leuven)

Noten:

¹ Slavoj Žižek is geboren op 21 maart 1949 in Ljubljana (Slovenië). Hij studeert daar sociologie en filosofie, en wordt in 1981 doctor in de filosofie. In 1985 behaalt hij aan de *Université Paris VIII* (Saint-Denis) het doctoraat in de psychoanalyse. Zijn promotor was Jacques-Alain Miller, de schoonzoon van Lacan en uitgever van diens *Séminaires*. Na zijn promotie keert Žižek terug naar Ljubljana om er te doceren. In 1991, na het uiteenvallen van Joegoslavië, neemt hij deel aan de presidentsverkiezingen.

² De post-Kantianen hebben die gedachte geradicaliseerd. Bij Fichte is het lege subject niet louter een epistemologische onderstelling, maar een existentiële daad (*Tathandlung*). Hegel maakt van Kants epistemologisch obstakel (‘Het Ik is een niet-kenbaar Ding’) een ontologische bepaling (‘Het Ik is een niet-Ding’).

3 Hegel begrijpt dit inzicht consequenter dan Kant. In het hoofdstuk over de schedelleer in de *Fenomenologie van de geest* komt het bewustzijn tot het volgende inzicht: 'De geest is een been.' Žižek stemt in met Hegel, aan de hand van Lacan. De schedel, als een inerte, onbezielde positiviteit laat zien dat het subject voor zichzelf geenszins een adequate betekenaar kan vinden. Omdat subjectiviteit juist deze onmogelijkheid is, fungeert de schedel als de paradoxale gestalte (voorwerp) van het bewustzijn (subject). Meer algemeen verschijnt bij Hegel telkens weer een onherleidbare rest als verzet tegen elke toe-eigening door het subject: 'God is de historische Christus', 'De wereldgeest is Napoleon', 'De staat is Pruisen', 'De soeverein is de koning'. Deze rest belichaamt volgens Žižek het zijnstekort dat het subject als zelfbewustzijn is.

4 Malcolm X staat model voor het moderne subject voor wie de leegte van de betekenaar, het feit dat hij losgekoppeld is van elk betekende, fundamenteel is. Malcolm was trots op zijn Afrikaanse afkomst, op de authenticiteit van zijn etnische identiteit. Hij verving echter zijn familienaam niet door een Afrikaanse, maar door het onbepaalde en onbepaalbare X. Dat was zijn manier om zichzelf leeg en vrij te maken. 'De waarheid over zijn verlangen zichzelf een Afrikaanse identiteit aan te meten, verraadt zich met het lege X als een verlangen om juist aan elke bijzondere identiteit te ontsnappen.' (p.54)

5 Lacan beweert niet dat achter Kants categorische imperatief een 'pathologisch sadistisch genot' schuil gaat, maar dat de *volonté de jouir* bij Markies de Sade alle kenmerken vertoont van de categorische imperatief. 'Het probleem met het diabolische kwaad is dat het aan alle criteria van een morele daad voldoet.' (p.186)

6 De brutale Hobbes is eerlijker. De soeverein incarneert de maatschappelijke orde slechts overtuigend omdat hij, binnen de ruimte van de wet, de plaats bezet van het oorspronkelijke (maar oerverdrongene) geweld. Daarom gaat de terechtstelling van de soeverein niet zonder meer in tegen de wet, ze herhaalt het geweld dat de soeverein tot soeverein maakt, waarmee hij ook in de rechtstoestand blijft dreigen. Dat geweld is het geheim van het ontzag dat de onderdanen aan de dag leggen. Intussen heeft Kant wel gelijk dat de rechtstoestand slechts kan functioneren in zover die oorspronkelijke mis-daad (oer)verdrongen wordt.

7 Frank Van de Veire had zijn doctoraal onderzoek quasi afgerond toen Žižek *Less than Nothing. Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism* publiceerde (London, Verso, 2012). De Franse vertaling, met een voorwoord door Alain Badiou, verscheen in 2015: *Moins que rien. Hegel et l'ombre du matérialisme dialectique* (Paris, Fayard).